

ADAMIK BÉLA

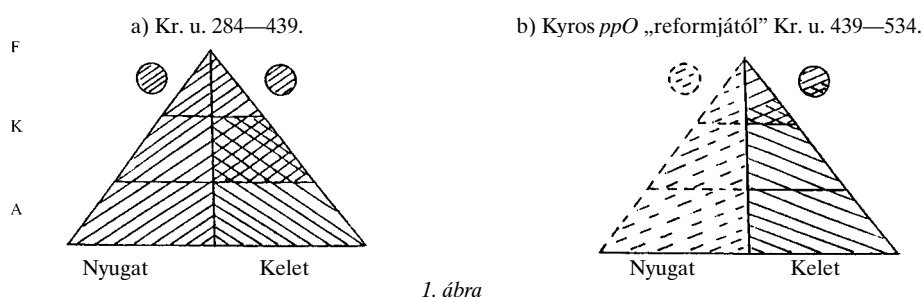
A RÓMAI BIRODALOM HIVATALOS NYELVHASZNÁLATÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ

A IUSTINIANUSI REFORM*

KAPITÁNYFFY ISTVÁN EMLÉKÉNEK

Iustinianus császár uralkodása (Kr. u. 527–565) nemcsak a Római Birodalom, hanem az Imperium hivatalos nyelvhasználatának történetében is új szakaszt nyitott meg. A rendkívüli tudatossággal és makacssággal politizáló császár figyelme a jog, az egyház, a közigazgatás és a közélet egyéb területei mellett szemmel láthatóan a birodalmi adminisztráció nyelvválasztási gyakorlatának szabályozására is kiterjedt. Mivel azonban a iustinianusi korszak teljesítményei közül elsősorban nem a hivatalos nyelvhasználat talán kevésbé szembeötlő reformja kötötte le a kutatás figyelmét, hanem más, feltűnőbb reformok, illetve eredmények, hogy csak a jogi kodifikációs tevékenységet, a nyugati területek visszahódítását vagy az egyházi törvényhozást említsem, a hivatalos nyelvhasználat szabályozása nem részesült kellő figyelemben. Az alábbiakban e reformot kísérem meg az eddigieknél pontosabban leírni, és e reform kiváltó okait, eszmei hátterét szeretném új megvilágításba helyezni.

Hogy a iustinianusi reform *mihez képest* jelentett változást a hivatalos nyelvhasználatban, tehát hogy az ezt megelőző korszak nyelvhasználati, nyelvválasztási gyakorlata milyen volt, azt a következő sematikus, a tényleges viszonyokat némiképpen egyszerűsítő ábrákkal szemléltethetjük (1. ábra)¹:

1. ábra

* E tanulmány a Kapitanffy István emlékére rendezett konferencián (1999. november 26.) elhangzott előadáson alapszik.

¹ Jelmagyarázat: ○ = főváros; ▨ = latin, ▩ = görög; F = „felső közigazgatás”, K = „középső”, A = „alsó fokú, lokális”. A szaggatott vonal a birodalom fennhatósága alól kikerült területeket jelzi.

A dominatus korát² — a principatus korától eltérő módon — tehát úgy jellemezhetjük, hogy a „felső” közigazgatás Keleten túlnyomórészt latin nyelvű volt, amit a császári (pl. a *praefectus praetorió*khoz intézett) rendeletek egységes nyelvválasztási gyakorlata mutat;³ az alsóbb fokú, tulajdonképpen „középső” szintű közigazgatásban (pl. a *praefectus praetorió*tól lefelé a dioecesisekben és a provinciákban) a latin mellett valószínűleg a görög nyelv is szerepet kapott;⁴ a legalsóbb fokú, lokális közigazgatásban pedig a görög nyelv biztosan domináns volt.⁵ Valószínűleg éppen a lokális közigazgatás nem annyira látványos, de annál tömegesebb görög nyelvhasználatához való spontán alkalmazkodás következtében indult meg az 5. század első felében egyfajta hellénizálódási tendencia, melynek következtében a görög nyelv egyre ma-

² Ehhez részletesebben lásd Adamik Béla: A Római Birodalom hivatalos nyelvhasználatának történetéhez. A latin nyelv keleti dominanciájának okai a dominatus korában. Ant. Tan. 44 (2000) 199—212; 203. skk.

³ Vö. a *Codex Theodosianus* (továbbiakban Cod. Theod.) és a *Codex Iustinianus* (továbbiakban Cod. Iust.) anyagát. Hogy a latin használata nem volt kizárólagos, azt bizonyítja I. Constantinus egyik rendelete, amelyet a császár latinul és görögül is publikált (Eusebios, Vita Constantini 2, 23—42.; valószínű, hogy a keleti provinciákban csak a görög nyelvű változatot tették közzé, vö. Adamik B.: i. m. 205. sk.), valamint az a tény is, hogy a *magister epistolarum Graecarum* tiszte a dominatus korában is létezett, mégpedig csak a *partes Orientis* adminisztrációjában! Vö. a 4. sz. végén keletkezett Notitia Dignitatum (ed. Seeck), Occidens 17.: *Magistri scriniorum. Memoriae, Epistolarum, Libellorum*, Oriens 19.: *Magistri scriniorum. Memoriae, Epistolarum, Libellorum, Graecarum*., 19, 4.: *Magister epistolarum Graecarum eas epistolas, quae Graece emitti solent, aut ipse dictat aut Latine dictatas transfert in Graecum*.

⁴ Erre példa a CIL 3, 7151. és 7152. a cariai Mylasából. A 7151. II. Theodosius császár 427-ben Eudoxius *comes sacrarum largitionum*hoz intézett rendeletének latin eredetijét és Eudoxiustól készítettett görög fordítását tartalmazza, a 7152. a rendelet görög változatához csatolt rövid görög nyelvű kommentárt, melyet Eudoxius küldött Caria kormányzójához. A Cod. Iust.-ban is maradtak fenn rendeletek II. Theodosiustól Eudoxiushoz, ezek mind latinok (1,8,1; 12,23,13; 11,78,2). Megjegyzem, hogy a szakirodalomban a görög nyelv dominatuskori hivatalos használatát kivételszerűnek tartják, és erre Themistios, a kiváló szónok esetét szokták felhozni, aki állítólag latintudás nélkül tölthette be a *praefectus Urbi* (s az ezzel együtt járó *princeps senatus*) tisztséget Konstantinápolyban (Kr. u. 383—384.), vö. W. Stegemann: Themistios. RE 5/2 (1934) 1646., ill. Bruno Rochette: Le latin dans le monde grec. Recherches sur la diffusion de la langue et des lettres latines dans les provinces hellénophones de l'Empire romain. (Collection Latomus 233) Bruxelles 1997, 135. Themistios, II. Constantiustól Theodosiusig mindegyik császár kegyeltje, nyilván tudott latinul (az ellenkezője nem bizonyítható), a konstantinápolyi senatusban azonban mindig görögül tartotta beszédeit, tudatos választás eredményeképpen (vö. a Φιλῶδελοι ἢ περὶ φιλανθρωπίας c. beszédének bevezetésében vázolt álláspontját). Ebből nem következik, hogy mint *praefectus Urbi* (továbbiakban *pU*) döntéseit görögül publikálta volna; ezt csak Kyros *praefectus praetorio Orientis* (a továbbiakban *ppO*) és *pU* reformjától fogva tarthatjuk gyakorlatnak.

⁵ A görög nyelv előretörését a lokális szinten jól példázza, hogy a balkáni latin-görög hivatalos nyelvhatártól délre, ill. keletre fekvő macedoniai és thraciai, valamint kisázsiai római *coloniák*, miután eredeti (kisebbséget alkotó) latin nyelvű lakosságuk többnyire már a 2. sz.-ra a görög többséghez asszimilálódott, a 4. sz.-ban a hivatalos használatban a görög nyelvre tértek át, vö. Boris Gerov: Die lateinisch-griechische Sprachgrenze auf der Balkanhalbinsel. Die Sprachen im römischen Reich der Kaiserzeit. Kolloquium vom 8.—10. April 1974. (Beih. BJ 40). Ed. G. Neumann—J. Untermann. Köln—Bonn 1980, 147. skk, Barbara Levick: Roman Colonies in Southern Asia Minor. Oxford 1967, 143. sk., és Paul Collart: Philippes ville de Macédoine depuis ses origines jusqu'à la fin de l'époque romaine. Paris 1937, 313. skk.

gasabb közigazgatási szinteket „hódít” el, illetve vissza a latintól.⁶ Ioannes Lydustól tudjuk, hogy Kyros *praefectus praetorio Orientis*, ill. *praefectus Urbi* volt az első, aki 439–441-es praefecturája idején „szakítani merészelt a régi gyakorlattal, és a döntéseit görög nyelven hirdette ki”.⁷ Ettől kezdve — mint az 1.b ábra szemlélteti — a keleti praefecturában a görög nyelv teljes mértékben a latin helyére lépett, és ezzel a változtatással a közigazgatás „középső” szele az alsó fokú, lokális közigazgatás nyelvhasználatához igazodott. A legfelsőbb közigazgatásban a latin helyzete viszont továbbra is domináns maradt: ugyanaz a Kyros, aki a maga illetékességi területén mint *praefectus praetorio Orientis* és *praefectus Urbi* kizárólag a görög nyelvet használta, latin nyelven kapta a rendeleteket uralkodójától, II. Theodosiustól.⁸ E császár uralkodása alatt a latin nyelv végig szinte kizárólagos szerepet tölt be a rendeletalkotásban.⁹ A legfelsőbb döntéshozás csak lassan, nagy késéssel és részben következtelenül alkalmazkodott a hellénizálódási tendenciához: csak I. Leo (457–474) alatt kezd észrevehető mértékben növekedni a görög nyelvű rendeletek száma, de Zeno (474–491) és Anastasius (491–518) uralma idején is csak tizenöt, illetve húsz szá-

⁶ Ezzel párhuzamosan, ill. ezt megelőzően a hivatalos használat egyéb területein is szentesítik a görög nyelv használatát a peres eljárásokban az ítélethozatalnál: *iudices tam Latina quam Graeca lingua sententias proferre possunt* (Cod. Iust. 7,45,12, Arcadius és Honorius rendelete Kr. u. 397-ből), valamint a végrendelkezésnél: *Illud huic legi perspeximus inserendum, ut etiam Graece liceat omnibus testari* (Cod. Iust. 6,23,21, II. Theodosius rendelete Kr. u. 439-ből), vö. *Henrik Zilliacus: Zum Kampf der Weltsprachen im oströmischen Reich*. Amsterdam 1965² (=Helsingfors 1935) 77. Mivel a görög nyelvű végrendelkezés valószínűleg már Severus Alexander uralkodásától (222–235) fogva engedélyezett volt, vö. *Adamik B.*: i. m. 202., kül. 15. jz., II. Theodosius 439-es rendeletében nyilván csak megerősítette e régi gyakorlat érvényét (erre utal a mondat megfogalmazása és kiegészítésszerű elhelyezése is).

⁷ Lydus De mag. 2,12 (ed. A. C. Bandy) miután egy állítólagos, Romulusnak adott jóslatot idéz, miszerint τότε Ῥωμαίους τὴν Τύχην ἀπολείψειν ὅταν αὐτοὶ τῆς πατρίου φωνῆς ἐπιλάβωνται, e jóslat igazságtartalmát a következő példával szemlélteti: Κύριος γάρ τινας Αἰγυπτίου, ἐπὶ ποιητικῇ καὶ νῦν θαυμαζομένου, ἅμα τὴν πολιάρχον ἅμα τὴν τῶν πραιτωρίων ἐπαρχότητα διέποντος, καὶ μηδὲν παρὰ τὴν ποιήσιν ἐπισταμένου, εἶτα παραβῆναι θαρρήσαντος τὴν παλαιὰν συνήθειαν καὶ τὰς ψήφους Ἑλλάδι φωνῇ προενεγκόντος, σὺν τῇ Ῥωμαίων φωνῇ καὶ τὴν Τύχην ἀπέβαλεν ἢ ἀρχή. (ἀρχή = „tiszttség”, ti. a *praefectus*i hivatal). A παλαιὰ συνήθεια arra a régi, a konstantinápolyi adminisztrációban tevékenykedő Lydus által nyilván jól ismert rendelkezésre vonatkozik, amelyet csak Tryphoninus jogtudós (Kr. u. 3. sz. eleje) megfogalmazásában ismerünk: *Tryphoninus libro secundo disputationum. Decreta a praetoribus Latine interponi debent* (Digesta 42,1,48).

⁸ Mint *ppO.*: Cod. Iust. 10,71,4 (Kr. u. 440–440), 1,14,7 (Kr. u. 440), mint *pU.*: Cod. Iust. 2,7,5 (Kr. u. 426) és 8,11,21 (Kr. u. 440).

⁹ Egy „engedményt” figyelhetünk csak meg: néhány, egyházi kérdést érintő határozatot a császár — valószínűleg a keleti egyházak görög nyelvhasználatához alkalmazkodva — bilingvis publikált: a Cod. Theod. 16,5,66 = Cod. Iust. 1,5,6 az eretnekek ellen Leontius *pU*-nak Kr. 435-ben íródott rendelet latin változatát közli, a görög változat az ephesosi zsinat aktái között maradt fenn, ezzel a zárómondatával: τὸν νόμον δὲ τοῦτον τῇ τε Ῥωμαίων τῇ τε Ἑλλήνων τεθείκαμεν γλώττῃ, ὡς πᾶσι σαφὴ καὶ γνώριμον εἶναι. (Erre az évrre Iustinianus is hivatkozik, l. 185. o.); a Cod. Theod. 9,45,4 = Cod. Iust. 1,12,3 a latin és a görög változatot is hozza (a Kr. u. 431-ben Antiochus *ppO*-nak küldött rendelet a „De his, qui ad ecclesiam confugiunt” titulusban található); a Cod. Iust. 1,1,3 csak a nesztoriánusok ellen, Hormisdas *praefectus praetorio Illyricine* (továbbiakban *ppIII*) Kr. u. 448-ban írott rendelet görög nyelvű változatát hozza; lehet, hogy ez is eredetileg bilingvis volt. Ugyanezek a címzettek viszont világi jogi témákban csak latin nyelvű rendeleteket kaptak, vö. pl. Hormisdashoz (450-ben *ppO*) Cod. Iust. 5,17,8 (Kr. u. 448), 11,22 (Kr. u. 448–450), 5,14,8 és 6,52,1 (Kr. u. 450), illetve Antiochushoz Cod. Iust. 1,50,2 (Kr. u. 427).

zalékot ér el az arányuk a latinokhoz képest. Ehhez képest talán meglepő, hogy Iustinus uralkodása idejéből (518—527) csak egy görög nyelvű rendeletet ismerünk, de amikor élete utolsó hónapjaiban Iustinianussal már együtt uralkodott (527. április 1.—527. augusztus 1.), megint növekszik a görög rendeletek száma.¹⁰ A rendeletek nyelvválasztásában — tehát hogy egyszer miért latin, másszor miért görög nyelven publikáltak egy rendeletet — következetesség kevéssé mutatható ki, területi szempontok nem játszanak szerepet.

Iustinianus 534-ig a rendeletei nyelvhasználatában még ezt a motivátlannak és következetlennek tűnő bilingvis, de azon belül latin dominanciájú gyakorlatot követi,¹¹ 534-től kezdve azonban rendeleteit nyelvválasztási szempontból feltűnően következetesen publikálja. Mindenekelőtt az tűnik fel legelőször — s ezt természetesen már régen észrevették —, hogy 534-től a latin nyelvű rendeletek száma hirtelen lecsökken, a görög nyelvű rendeleteké pedig rendkívüli mértékben megnő.¹² Ezen túlmenően azonban a kutatás arra már nem fordított kellő figyelmet, hogy milyen szempontok alapján döntöttek egyszer görög, másszor latin nyelvű publikálás mellett, illetve ha ezzel foglalkoztak is, nem mindig sikerült megtalálni a nyelvválasztás okát.¹³ E kísérletek közül a leginkább figyelemre méltó Henrik Zilliacusé, aki 1935-ben megjelent, és 1965-ben másodszor is kiadott, mindmáig hiánypótlónak számító késő római nyelvhasználat-történetében tért ki e problémára.¹⁴

Mint ismeretes, Iustinianus 534 utáni rendeleteit a császár halála után több magángyűjtemény felhasználásával a *Novellae constitutiones* néven ismert gyűjteményben egyesítették.¹⁵ Zilliacus szerint e gyűjtemény nyelvválasztási gyakorlata a következőkben írható le, a latin nyelv használata a következő területekre szorítko-

¹⁰ A százalékos arányokat H. Zilliacus: i. m. 71. közli (a Cod. Iust. anyagának átnézése alapján ezeket az arányokat reálisnak tartom).

¹¹ A Cod. Iust. alapján megállapítható, hogy a császár egyszer latin, másszor görög rendeleteket intéz Menas (pl. latinul 1,4,21, Kr. u. 528, görögül 1,4,22, Kr. u. 529), Demosthenes (pl. latinul 1,4,24, görögül 1,4,25, Kr. u. 529), és Iulianus (pl. latinul 1,4,27, görögül 1,4,26, Kr. u. 530) *ppO*-khoz. Kappadókiai Ioanneshez (*ppO*. 531—541) 534-ig csak latin rendeleteket intéz, 534-ben megjelenik két görög rendelet is hozzá (1,3,55 és 5,17,12), majd mint a *Novellae*-ből (továbbiakban Nov.) látható, 534 után kevés kivétellel csak görögöt kap.

¹² Vö. Ludwig Hahn: Zum Sprachenkampf im römischen Reich bis auf die Zeit Justinians. *Philologus Suppl.* 10 (1907) 675—718; 702., majd H. Zilliacus: i. m. 72.

¹³ Pl. Wilhelm Schubart: Justinian und Theodora. München 1943, 244. sk. a *ppIII*-nek küldött rendeletek olykor görög, olykor latin nyelvválasztása (erről l. lent a 22. jegyzetet), valamint a *ppO*-hoz küldött rendeletek nyelvválasztási gyakorlatának megváltozása (latinról görögre) kapcsán megjegyzi: „Diese Tatsachen bleiben befremdlich: man sucht eine Erklärung... Was man auch beibringen mag... die Frage bleibt offen.”

¹⁴ H. Zilliacus: i. m. 67—75. („Die Sprache der Gesetzbücher und Konstitutionen” c. fejezet).

¹⁵ Az 528—534-es jogi kodifikációs tevékenységhez, melynek eredménye a *Digesta*, az *Institutiones* és a *Codex Iustinianus* vö. Földi András—Hamza Gábor: A római jog története és intézményei. Budapest 1996, 94. skk., a *Novellae* kialakulásához, szerkezetéhez vö. kül. 101. E műveket a következő kiadás alapján használtuk: *Corpus Iuris Civilis*. Vol. 1. *Institutiones*. ed. P. Krueger. *Digesta*. edd. Th. Mommsen—P. Krueger. Berlin 1954¹⁰. Vol. 2. *Codex Iustinianus*. ed. P. Krueger. Berlin 1954¹¹. Vol. 3. *Novellae*. edd. R. Schoell.—Gu. Kroll. Berlin 1954⁶.

zik:¹⁶ 1. a kizárólagosan vagy többségében latin népességű provinciáknak küldött rendeletek (pl. Nov. 9., 11., 33., 36., 37., 75., 104.); 2. Konstantinápoly közigazgatására vonatkozó rendeletek (pl. Nov. 23., 35., 62.); 3. latin nyelvű *constitutió*khoz írt kommentárok (pl. Nov. 143.). Kétnyelvűek a birodalom egészére vonatkozó általános rendelkezések.¹⁷ Az összes többi görög nyelven publikálták.

Zilliacus megfigyelései alapján, a területi szempontot figyelembe véve azt gondolhatjuk tehát, hogy a visszahódított nyugati és az észak-balkáni latin népességű területekre, valamint a fővárosra, Konstantinápolyra szorult vissza a latin nyelv használata a rendeletalkotásban, amelyet bizonyos szempontból felső közigazgatásnak is nevezhetünk, továbbá hogy a görög nyelv a dél-balkáni és a keleti területeken a latin helyébe lépett, betetőzve azt a hellénizálódási folyamatot, mely az ötödik század közepére Kyros *ppO* reformjával már elérte a „középső” közigazgatási szintet.

A Zilliacus-féle elrendezésnek van azonban egy neuralgikus pontja, de ez csak akkor válik láthatóvá, ha egybevetjük a rendeletek nyelvválasztási gyakorlatát a hivatalos feliratokéval. Ha megnézzük a Iustinianus uralkodása alatt keletkezett hivatalos feliratokat, ezek nyelvválasztása egy jelentős ponton eltér a rendeletekétől: a 4—5. századdal ellentétben,¹⁸ Iustinianus uralkodásától kezdve nem ismerünk latin nyelvű feliratokat Konstantinápolyból, a birodalom fővárosából, a császár és a központi hivatalok székhelyéről.¹⁹ Zilliacus, aki említett művében a hivatalos feliratok nyelvhasználatát is tárgyalta, nem szembesült ezzel az ellentmondással, illetve a következő megfogalmazással próbálta azt feloldani, vagy inkább leplezni: Iustinianus és utódai korából sajnos („leider”) többnyire csak Africából, illetve néhány esetben az Észak-Balkánról rendelkezünk latin feliratokkal.²⁰ Zilliacus azt viszont elmulasztotta olvasóival közölni, hogy Konstantinápolyból több görög nyelvű hivatalos felirat

¹⁶ H. Zilliacus: i.m. 73.

¹⁷ Zilliacus erre nem hoz példát, *Tammo Wallinga*: Tanta — Δεδοκεν. Two introductory constitutions to Justinian's Digest. Groningen 1989, 67. skk. ide veszi a Nov. 17., 18., 32., 34., 112-t.

¹⁸ Példák Konstantinápolyból: CIL 3: 735. Nagy Theodosiustól állított latin felirat Kr. u. 388-ból, CIL 3: 738. Marcianus császár tiszteletére emelt oszlop latin felirata Kr. u. 451-ből, CIL 3: 739. Pusaеus *ppO* és consul latin nyelvű építési felirata Kr. u. 465—467-ből, I. Leo uralkodása idejéből.

¹⁹ A Iustinianus és/vagy Theodora nevét tartalmazó latin nyelvű hivatalos (elsősorban építési) feliratok többsége a vandáloktól visszahódított afrikai tartományokból származik: több mint 10 latin (pl. CIL 8: 101, 1863/16507, 4799, 8805, 10663, AE 1967: 583, 1911: 118, 1941: 49b, 1958: 160, 1933: 232), 3 latin-görög (CIL 8: 700, 1259, 11423), de 2 görög (CIL 8: 11423, S. Gsell et al.: Inscriptions latines de l'Algerie. Paris 1922—1976, no. 1037; eredetileg bilingvisek?); Rómából 2 (CIL 6: 36967, 1199), Dalmatiából 1 latin (építési) feliratot (A. Šašel—J. Šašel: Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt. Ljubljana 1986, no. 1735), Pisidiából (Asia dioecesis) egy latin-görög rendeletét ismerjük (CIL 3: 13640, Kr. u. 527.). Görög nyelven a Balkán északi részéről csak 1 (építési) feliratot ismerünk (Odessos közeléből, Moesia Secundából: V. Beševliev: Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin 1964, no. 148.), viszont számos hivatalos feliratát ismerjük a dél-balkáni és a kis-ázsiai provinciákból, vö. a Packard Humanities Institute (PHI), Disk # 7 (Papyri and Inscriptions) 1996 CD-ROM anyagát.

²⁰ H. Zilliacus: i. m. 46. és 48.

maradt ránk, melyeket Iustinianus és/vagy a felesége állíttatott, vagy a tiszteletükre állítottak.²¹ A latin feliratok hiánya tehát a fővárosban feltételezhetően nem oldható meg egy Zilliacus-féle „leider” kitétellel, ami azt sugallná, hogy ez a hiány e feliratok pusztulásából vagy rejtőzéséből fakadna. Ez a munkám során felszínre került és felismert ellentmondás ösztönzött arra, hogy ellenőrizsem Zilliacus adatait a rendeletek nyelvválasztásával kapcsolatban, különösen a főváros vonatkozásában.

A latin nyelvű rendeletek első, a visszahódított nyugati provinciákra és egyes észak-balkáni provinciákra vonatkozó csoportjával nincsen probléma.²² A második csoportba Zilliacus azokat a latin nyelvű rendeleteket sorolta, melyek szerinte „Konstantinápoly városának igazgatásával foglalkoznak, és bizonyítják, hogy milyen mélyen gyökeret vert a romanizmus a főváros közigazgatásában.”²³ Nézzük meg alaposabban, hogy e csoporthoz a finn kutató milyen rendeleteket sorolt! Ha ezt megteesszük, kiderül, hogy ezek közül egyik sem foglalkozik a főváros közigazgatásával. Az első kettő (Nov. 23. és 35.) a központi kancelláriához szól, egyértelműen nem városi ügyekről, a harmadik (Nov. 62.) pedig a *praefectus praetorio Orientis*hez, a senatorokról, természetesen a konstantinápolyiakról, de teljesen általános, nem pedig városi ügyekben!²⁴ Felmerül a kérdés, hogy a város egészét, a város igazgatását érintő ügyekben akkor kihez intézné a császár a rendeleteit? A válasz egyszerű: természetesen a *praefectus Urbis*hez, akinek városirányítói szerepét éppen Iustinianus erősítette meg.²⁵ Ha megnézzük ezeket a rendeleteket is, amit Zilliacus elmulasztott, kiderül, hogy a finn kutató állításának pont az ellenkezője az igaz: a városi ügyekben

²¹ Pl. A. Kirchhoff: *Corpus Inscriptionum Graecarum* IV, 2. Berlin 1859, no. 8639 (Kr. u. 530 körül), 8643 (537 körül), vö. még a PHI 1996 CD-ROM anyagát (benne kül. 5 irodalmi hagyományozású feliratot H. Beckby: *Anthologia graeca*. 1—4. München 1965—1968² alapján).

²² Zilliacus példái közül a nyugati területekre vonatkozik a Nov. 36. és 37. (Kr. u. 535) *Solomoni praefecto praetorio Africae*, és a Nov. 9. (Kr. u. 535) *Iohanni... archiepiscopo et patriarchae veteris Romae* (bár Rómát csak majd húsz év múlva hódítják vissza), a Balkánra a Nov. 11. (Kr. u. 535) *Catelliano... archiepiscopo Primae Iustinianae*, a Nov. 33. (Kr. u. 535) *Dominico... praefecto praetorio per Illyricum*hoz, a Nov. 34. (Kr. u. 535) eredetileg *Moesia Secunda praeses*éhez szólt (később tévedésből Agerochius, *Haemimontus praeses*ének neve alá került, l. lent a 36. jz.-et), és a Nov. 65. *Iustiniano... rectori Mysiae*. Itt jegyezzük meg, hogy a *ppIII*-hez ugyanakkor görögül is írhattak rendeletet, pl. Nov. 153. (Kr. u. 541) Ἡλί... ἐπάρχῳ τοῦ Ἰλλυρικοῦ, 162. (Kr. u. 539.) Δομνίκῳ.. ἐπάρχῳ (scil. τοῦ Ἰλλυρικοῦ); valószínűleg azért, mert görög nyelvű területek is tartoztak hozzá, pl. Macedonia, és a praefectus maga Thessalonikében székel. A Zilliacustól még e csoportba sorolt két novellát inkább a birodalmi kancelláriához intézett csoporthoz csatolhatjuk, bár a visszahódított Szicíliával foglalkoznak: Nov. 75. = 104. (Kr. u. 537; *Triboniano quaestori sacri palatii*).

²³ „diejenigen, welche die Verwaltung der Stadt Konstantinopel betreffen, ein Beweis für den tiefeingewurzelten Romanismus in der Kommunalverwaltung der Hauptstadt”, H. Zilliacus: i. m. 73.

²⁴ Nov. 23. (Kr. u. 536) *Triboniano magistro officiorum et quaestori sacri palatii*, címe: *De appellationibus et intra quae tempora debeat appellari*; Nov. 35. (Kr. u. 535) *Triboniano quaestori*, címe: *De adiutoribus quaestoris*; Nov. 62. (Kr. u. 537) *Iohanni praefecto praetorio Orientis*, címe *De senatoribus*.

²⁵ Vö. Procopius, *Anecdota* 20.1: Πρῶτα τῷ δήμῳ [οἱ] ἐπαρχὸν ἐν Βυζαντίῳ ἐκ τοῦ ἐπὶ πλείστον ἐπίστη; „E tisztséget nem Iustinianus állította fel, csupán a hatáskörét szélesítette.”: Prokopios: titkos történet. Ford. utószó, jegyzetek *Kapitánffy István*. Budapest 1984, 213.

a *praefectus Urbis*hoz írt rendeleteket eredetileg csak görög nyelven publikálták.²⁶ Ha ezután megnézzük azokat a rendeleteket is, melyeknek címzettje egyszerűen a konstantinápolyi nép, megállapíthatjuk, hogy ezeket is görögül tették közzé.²⁷ Itt érdemes arra is rámutatni, hogy korábban a konstantinápolyi lakosság,²⁸ és a város *praefectura* mindig²⁹ latinul kapta uralkodójától a rendeleteket, még I. Iustinus uralkodása alatt is. Ehhez hozzátehetjük még azt is, hogy Iustinianus a konstantinápolyi patriarchához csak görög nyelven intézte rendeleteit,³⁰ Róma patriarchájához, az észak-balkáni, valamint a visszahódított afrikai területek érsekeihez viszont csak latin nyelven.³¹

²⁶ Ezt bizonyítja a Nov. I. App. 9. Τριβουνιανῶ ἐπάρχῳ πόλεως (Kr. u. 527—565 között; csak görögül maradt fenn; vitatott, hogy azonos-e a jogász Tribonianusszal), a Nov. 134. (Kr. u. 556) Μουσωνίῳ ἐπάρχῳ πόλεως (a Corpusban közölt latin változat az *Authenticumból* származó fordítás, *Petro pp* címmel, akihez egyébként mindig görög rendeleteket intéztek), és a Nov. 43. (Kr. u. 537), 63., 64. (Kr. u. 538) Λογγίνῳ ἐπάρχῳ πόλεως (latin változat mindegyiknél az *Authenticumból*). Feltehetőleg a Nov. 125. is (Kr. u. 543) görög nyelven került publikálásra (a latin változat *Gabrielio praefecto Urbis CP* címmel valószínűleg a *pU*-hoz küldött görög rendelet későbbi — *Authenticumban* hagyományozott — fordítására, míg a görög változat Πέτρῳ ἐπάρχῳ πραιτωρίων a *ppO*-hoz intézett példányra megy vissza). Már II. Iustinus uralkodása idejéből származik a Nov. 140. (Kr. u. 566)) Ἰουλιανῶ ἐπάρχῳ πόλεως (latin változata *Iuliano praefecto Urbis CP* feltehetőleg szintén későbbi fordítás, de szemben a többi ilyen rendelettel nem az *Authenticumban* maradt fenn). Itt érdemes idézni *W. Schubart*: i.m. 244. megjegyzését: „Überdies scheint bei solchen, die in beiden Sprachen vorliegen, der griechische Text die erste Fassung, das *Authenticum* die freie Übersetzung zu sein.” Az Itáliában a 6. sz.-ban összeállított *Authenticum*hoz, amely 134 novellát tartalmaz latin eredetiben vagy fordításban, l. *Földi A.—Hamza G.*: i. m. 101.

²⁷ A Κωνσταντινουπολίταις címzésű *constitutiók* közül csak görög nyelven maradt ránk a Cod. Iust. 1, 1, 6 (Kr. u. 533) és a Nov. 141 (Kr. u. 559); a Nov. 13 (Kr. u. 535) latin változata egyértelműen későbbi fordítás (a görög változat egyben teljesebb is), a Nov. 69 (Kr. u. 538) latin változata (*Constantinopolitanis* címmel) párhuzamos publikálás eredménye (mint a novella epilógusában áll, a rendeletet — nyilván latinul — Itáliába, Libyába és Illyricumba is elküldik), ugyanígy a Nov. 14 (Kr. u. 535) is (a novella végén áll, hogy példányait a provinciákba is elküldik); nagy valószínűséggel a Nov. 132 (Kr. u. 544) és a Nov. 77 (527—565 között) esetében is a latin változat vagy későbbi fordítás, vagy párhuzamos publikálás eredménye.

²⁸ Vö. Cod. Theod. 16,1,2 (Kr. u. 380), és 4,4,5 (Kr. u. 416). Ezután az első ilyen típusú rendelet Iustinianustól származik Kr. u. 533-ból (a már említett Cod. Iust. 1,1,6), és ez már görög nyelvű.

²⁹ Latin nyelvű rendeletek a konstantinápolyi *praefectus Urbis*hoz: Cod. Iust. 2,7,5 (Kr. u. 426), 12,17,2 (432), 11,24,2 (434), 1,5,6 (435), 8,11,21 (440), 1,39,2 (450), 2,7,16 (474), 4,65,32 és 11,43,8 (*Adamantio pU*, 474—479), 4,59,2 (483), 4,30,13 (518—527), 2,7,26 (524), 9,19,6 (526). Az egyetlen görögül fennmaradt *pU*hoz szóló rendelet a Cod. Iust.-ban nagy valószínűséggel a latin eredeti későbbi fordítása (Cod. Iust. 8,10,12; *Adamantio pU*, Kr. u. 474—479., vö. app. crit.).

³⁰ Csak görög nyelven maradtak ránk a Cod. Iust. 1,3,42 (Kr. u. 528), 1,1,7 (533), 1,4,34 (534), görög mellett latin változatot is hoz a *Novellae* összes vonatkozó rendelete: Nov. 3., 5., 6., 7., 16. (mind Kr. u. 535), 42. (536), 55., 56., 57. (mind 537), 67. (538), 79. (539). A *Novellae* latin változatai azonban többnyire későbbi fordítások (az *Authenticumból* 42., 67., 79.) vagy párhuzamos (mellék-) publikálás eredményeképpen születtek: pl. a Nov. 7., amely kifejezetten utal rá, hogy nem latinul, hanem görögül írták meg, említi, hogy példányt küldenek Rómába, a *ppO*-nak és a *ppIII*-nek is, a Nov. 79. említi, hogy példányt küldenek a *magister sacrorum officiorum*nak is, a Nov. 67. közli, hogy a rendeletet az alárendelt püspökökkel is tudatni kell (ez latin hivatalos nyelvhasználatú területeket is érintett, Moesia Secundát és Scythia Minort Thracia dioecesisben, amely Pontus és Asia dioecisissal együtt a 451-es chalkédoni zsinat óta egyházkerületi szempontból a konstantinápolyi püspök alá tartozott).

³¹ Csak latin nyelven maradtak ránk: Cod. Iust. 1,1,8 (Kr. u. 534), Nov. 9. (Kr. u. 535) *Archiepiscopo et patriarchae veteris Romae*, Nov. 11. (Kr. u. 535) *archiepiscopo Primae Iustinianae* (Iustiniana Prima mint Dardania vagy Dacia Mediterranea provinciában lokalizálható város, a latin közigazgatású övezetbe tartozott), Nov. II. App. 2 (Kr. u. 541) és Nov. II. App. 3. (Kr. u. 542) *Daciano metropolitano Byzacii et omni consilio Byzaceno* (Byzacena provincia Africa Proc. déli részéből Diocletianus idején alkotott tartomány).

A *constitutio*ók nyelvhasználatának vizsgálatából tehát az derül ki, és erre eddig a szakirodalomban tudtommal még senki sem figyelt fel, hogy Konstantinápoly városát Iustinianus „kiemelte” a latin övezetből, és tudatosan a görög övezethez sorolta. Ezzel beigazolódott az a gyanúm, hogy a latin feliratok hiánya a fővárosban nem e feliratok feltételezett pusztulásából vagy rejtőzéséből fakad, hanem abból, hogy Iustinianus Konstantinápolyban tudatosan csak görög nyelvű feliratokat állíttatott. Ellentmondás tehát a császári rendeletek és a császári feliratok nyelvválasztási gyakorlata között nincsen. Ennek fényében a *Novellae* nyelvválasztási gyakorlata — Zilliacustól eltérően — véleményem szerint a következő elvet követi.³²

I. Latin *novellae*: 1. a visszahódított nyugati területekhez és a még nem visszahódított nyugati részekhez, valamint az észak-balkáni provinciákhoz,³³ 2. az ezeken a területeken székelő egyházfőkhöz, 3. a konstantinápolyi központi hivatalokhoz címzett rendeletek.

II. Görög *novellae*: 1. Konstantinápoly városára, népére és igazgatására vonatkozó, 2. a birodalom keleti területeire, valamint a dél-balkáni provinciákra vonatkozó,³⁴ 3. az ezeken a területeken székelő egyházfőkhöz címzett, 4. a konstantinápolyi senatushoz címzett, illetve senatoreikat érintő rendeletek.³⁵

³² E nyelvválasztási gyakorlatot eddig csak elnagyoltan tárgyalta a szakirodalom. Általában megelégedtek azzal a vázlatos megfogalmazással, hogy görög nyelvűek a keleti provinciákra, a keleti egyházi törvényhozásra vonatkozó, latin nyelvűek a nyugati területekre, illetve nyugati egyházakra vonatkozó, valamint a konstantinápolyi központi kormányzati hivatalokhoz és senatushoz küldött rendeletek, vö. *A. Steinwenter*: *Novellae*. RE 17/1. (1936) 1162—1171; 1166., *W. Schubart*: i. m. 244., *K.-H. Schindler*: *Iustinians Haltung zur Klassik. Versuch einer Darstellung an Hand seiner Kontroversen entscheidenden Konstitutionen*. Graz 1966, 3., némiképpen eltérően *A. N. Honoré*: *Tribonian*. London 1978, 135.: szerinte a címzett hivatalnok nyelvismerete is befolyásolta a rendeletek nyelvválasztását (ez minden alapot nélkülöző feltételezés, a rendeletek nyelvválasztása magasabb szinten, elvi alapon dől el). A Konstantinápoly közigazgatására vonatkozó rendeleteket egyik munka sem érinti. Az egész problematikát meglepő módon nem érinti *Reuven Yaron*: *The Competitive Coexistence of Latin and Greek in the Roman Empire. Collatio Iuris Romani. Études dédiées à Hans Ankum*. ed. R. Feenstra et al., Amsterdam 1995, 2. 657—664., noha a *Corpus Iuris Civilis* a fő témája.

³³ Tehát a *ppItaliae* és *ppAfricae* fennhatósága alatt lévő területek, valamint Dalmatia és Dacia dioecesis a *ppIll* fennhatósága alatt, és Moesia Secunda, Scythia provincia Thracia dioecesisben a *ppO* fennhatósága alatt.

³⁴ Thracia dioecesis Moesia Secunda és Scythia provinciák kivételével, továbbá Asia, Pontus, Oriens és Aegyptus dioecesisek a *ppO* fennhatósága alatt, valamint Macedonia dioecesis a *ppIll* fennhatósága alatt.

³⁵ Iustinianus a konstantinápolyi senatushoz egy ideig latin nyelven intézte rendeleteit: *Cod. Iust.* 2,44,4; 3,38,12; 5,4,24; 6,25,7; 8,41,8; 11,48,21 (mind 530); 6,30,22 (531); 1,17,2 (533); 6,50,51 (534); *senatui urbis CP et urbis Romae*; 4,65,35 (527—534). Mivel a Nov. 81. (539) valószínűleg csak görög nyelven került publikálásra (a latin változat fordítás az *Authenticumból*), feltételezhetjük, hogy Iustinianus 534 és 539 között a senatushoz intézett rendeletek nyelvválasztási gyakorlatát is megváltoztatta. Amennyiben az *Authenticumban* csak latinul fennmaradt Nov. 62.-nek (*Iohanni ppO*, címe *De senatoribus*, Kr. u. 537) volt görög eredetije (esetleg erre utalhat az egyik görög *Novellae*-kódex scholionja, vö. app. crit.), akkor ez 534—535-ben történhetett, de ha a Nov. 62. eredetileg latinul lett publikálva, akkor csak 537—539 között szánta rá magát a császár erre a lépésre. 539 után legközelebb csak Tiberius császár uralkodása idejéből (578—582) ismerünk a konstantinápolyi senatushoz intézett rendeletet: *Jus Graecoromanum* 1. (ed. Lintenthal), Nov. 12., amely természetesen görög nyelvű (τῇ ἱερωτάτῃ συγκλήτῳ).

Ehhez kiegészítésképpen hozzátehetjük, hogy olyan rendeletek, melyeket területi motiváció nélkül publikáltak volna két nyelven — ellentétben a szakirodalomban elterjedt véleménnyel —, nem léteznek: azok a *constitutiones* ugyanis, melyeket eredetileg két nyelven tettek közzé, a fenti területi elvet követik.³⁶

Most már csak azt a kérdést kell megválaszolni, hogy Iustinianus miért döntött a hivatalos nyelvhasználat ilyen mértékű megváltoztatása, szabályozása mellett, illetve hogy mennyiben volt ez a reform a már megindult spontán folyamatok pusztá törvényesítése, avagy sejtethetünk esetleg e reform mögött, a pusztá szankcionáláson túlmenően, mélyebb elvi hátteret?

A császári rendeletek nyelvválasztási gyakorlatának megváltoztatását a szakirodalom — így elődeihez hasonlóan Zilliacus, és legújabban Rochette összefoglalása is — azzal magyarázza, hogy Iustinianus „végre” alkalmazkodott a Birodalom keleti részének etnikai viszonyaihoz, tehát egyfajta kommunikációs kényszer miatt részesítette előnyben a görög nyelvet.³⁷ Ez igaznak is tűnik, hiszen maga a császár mondja több rendeletében, melyeket sokszor idéznek: καὶ οὐ τῇ πατρίῳ φωνῇ τὸν νόμον συνεγράψαμεν, ἀλλὰ ταύτῃ δὴ τῇ κοινῇ τὲ καὶ Ἑλλάδι, ὥστε ἅπασιν εἶναι γνώριμον διὰ τὸ πρόχειρον τῆς ἐρμηνείας³⁸ (Nov. 7,1,30., Kr. u. 535), vagy *sed nostra constitutio, quam pro omnium notione Graeca lingua compendioso tractatu habito composuimus...* (Institutiones 3,7,3; a Cod. Iust. 6,4,4-re utal).

Hogy azonban nem csak a praktikum motiválta a császárt, az kiolvasható egy szintén sokat idézett, de a mi szempontunkból eddig fel nem használt szöveghelyből. A 66. novellában Iustinianus a 18. novella publikálásának módjáról a következőket mondja: τῆς μὲν τῇ Ἑλληνῶν φωνῇ γεγραμμένης, διὰ τὸ τῷ πλήθει κατάλληλον τῆς δὲ τῇ Ῥωμαίων ἥπερ ἐστὶ καὶ κυριωτάτη διὰ τὸ τῆς πολιτείας σχῆμα,³⁹ majd a mondat folyta-

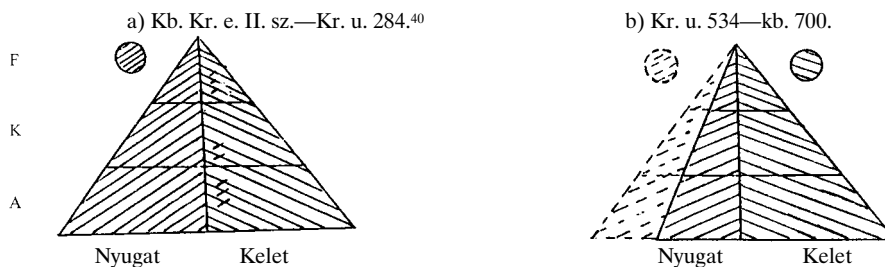
³⁶ Ezek a következők: Nov. 18. (Kr. u. 536; a Nov. 66.-ból tudjuk, hogy Iustinianus a görög változatot Iohannes *ppO*hoz, a latint Solomon *ppAfrica*hoz intézte); Nov. 17. (Kr. u. 535, *Triboniano quaestori sacri Palatii*), ez az ún. *Liber Mandatorum*, amelynek publikálási módjáról maga a rendelet latin változatának bevezetése mondja: *qui subter quidem per utramque linguam adnexus est, ut detur administrationibus nostris secundum locorum qualitatem, in quibus Romana vel Graeca lingua frequentatur*; a Nov. 32. = 34., amelyek közül ugyanannak a rendeletnek a görög változata Nov. 32. (Kr. u. 535) Agerochiushoz, *Haeminontus* provincia *praeses*éhez, a latin változata Nov. 34. (Kr. u. 535) *Moesia Secunda* kormányzójához szólt (később tévedésből, az azonos tartalom miatt ez is Agerochius neve alá került, vö. *J. R. Martindale: The Prosopography of the Later Roman Empire* 3. Cambridge, 1992, 26.). Valószínűleg a Nov. 112.-t (Kr. u. 541, *Theodoto ppO*) is bilingvis publikálták (vö. *T. Wallinga*: i. m. 71. sk.), és feltételezhetjük, hogy a latin változat a nyugatra küldött példányon alapul. Ezek nem tévesztendőek össze azokkal a rendeletekkel, amelyeket eredetileg egy nyelven (többnyire görögül) publikáltak és később készültek fordításaik, de mindkét nyelven fennmaradtak a *corpus*ban, és párhuzamosan publikálva jelennek meg a mértékadó kiadásban.

³⁷ *H. Zilliacus*: i. m. 72. sk., *B. Rochette*: i. m. 142. Hasonlóképpen *R. Yaron*: i. m. 663.

³⁸ A τῇ πατρίῳ φωνῇ („az örökölt nyelven”) kifejezés csak annyit tesz, hogy „latinul”, vö. *B. Rochette*: „Dans la langue de nos pères”. *Byzantion* 68, (1998)231—234.

³⁹ Nov. 66,1,2. (Kr. u. 538.); „az egyik görög nyelven íródott, mert a sokaságnak így hozzáférhető, a másik pedig latinul, amely egyben a legfőbb nyelv is, mert az állam jellegzetes formája így kívánja.” A Nov. 18.-at Kr. u. 536-ban hirdették ki.

tásában hozzáteszi — és erre nem szoktak hivatkozni —, hogy a latin változatot Solomon *praefectus praetorio Africae*hez (πρὸς Σολομῶντα τὸν ἐνδοξότατον τῶν ἐν Ἀφροῖς ἱερῶν ἡγούμενον πραιτωρίων) intézték! Iustinianus, amikor a rendelet Africába küldött példányánál a latin nyelv használatát „az állam jellegzetes formájá”-val indokolja (διὰ τὸ τῆς πολιτείας σχῆμα), nyilván a részben már visszaállított, illetve visszaállítandó birodalomnak a principatus-kori formájára gondolt. Ha ugyanis az 534 utáni iustinianusi korszak nyelvválasztási gyakorlatát is ábrázoljuk, és egybevetjük a dominatus- (lásd 1. ábra), valamint a principatus-kori gyakorlat sematikus ábrázolásával, kiderül,⁴⁰ hogy Iustinianus reformjának mintája a principatus-kori gyakorlat volt:

2. ábra

A principatus-kori gyakorlat pedig csak Kaimio munkásságának köszönhetően vált világossá, ő bizonyította be a korábbi sejtést, ti. hogy a birodalmat territoriális alapon két zónára osztották fel: egy nyugati latin és egy keleti görög részre.⁴¹ Erre a nyelvi dichotomiára épült fel a római közigazgatás rendszere, melyet joggal nevezett el a finn kutató, Zilliacus tanítványa, *bilaterális unilingualizmusnak*.⁴²

Iustinianus újraegyesítési kísérletének, elsősorban Africa 534-es visszaszerzésének köszönhetően tehát — véleményem szerint — éppen a principatuskori *bilaterális unilingualizmus* gyakorlata lépett újra érvénybe,⁴³ de egy meglepő, módosult

⁴⁰ E sematikus ábránál természetesen figyelembe kell venni, hogy a 284 előtti területi közigazgatás szintjei nem fedik a dominatus-kori szinteket; a keleti részt jelképező részben a latin nyelv jelölése a központi kormányzat és a provinciákat irányító magistratusok közötti (F), valamint a magistratusok és a római kolóniák közötti (K), ill. a római kolóniákon belüli (A) hivatalos kommunikációra utal, vö. *Adamik B*: i. m. 201.

⁴¹ A hivatalos nyelvi határ a Balkánon azonos volt a (principatuskori állapotokat figyelembe véve) Dalmatia és Macedonia, valamint Moesia és Thracia provinciák közti, Afrikában a Cyrenaica és Africa provinciák közti határvonallal, vö. *B. Gerov*: i. m. 147. sk., és *Rüdiger Schmitt*: Die Sprachverhältnisse in den östlichen Provinzen des Römischen Reiches. ANRW 2. 29. 2. Berlin—New York 1983, 554—586; 556. skk.

⁴² Vázlatos ismertetését lásd *Adamik B*: i. m. 199. skk., részletebben *Jorma Kaimio*: The Romans and the Greek Language. (Commentationes Humanarum Litterarum 64) Helsinki 1979.

⁴³ A már említett Nov. 17. (Kr. u. 535) bevezetése ezt az elvet így fogalmazza meg: *qui subter quidem per utramque linguam adnexus est, ut detur administrationibus nostris secundum locorum qualitatem, in quibus Romana vel Graeca lingua frequentatur*.

formában. Míg a principatus korára a „nyugati rész és a főváros (Róma) latin *versus* keleti rész görög” felállítás a jellemző, addig Iustinianus alatt: „keleti rész és a főváros (Konstantinápoly) görög, a nyugati, visszahódított terület latin” megoszlás. Iustinianus meggyőződése szerint teljesen tudatosan állította vissza a principatus nyelvhasználati gyakorlatát, amelyet nyilván jól ismert, egyrészt — mivel a balkáni nyelvi határ közelében fekvő Tauresiumban⁴⁴ született — a hivatalos feliratokból, másrészt a jogi kodifikációs tevékenység irányítása-felügyelete során a császári *constitutiók* gyűjteményeiből.⁴⁵ Ezt a „reformot” Iustinianus nyilván a Római Birodalom egykori nagyságának, fényének visszaállítására irányuló nagyszabású program keretében vezette be. Ha egyszer Augustus és utódainak a Birodalma a minta — ahogy ez a közigazgatás átszervezésénél is látszik⁴⁶ —, akkor annak nyelvhasználati, nyelvválasztási tradícióját is követni kell, ezzel is szimbolizálva az augustusi „aranykor” visszatértét. De ha a korabeli Augustus, azaz Iustinianus már nem Rómában, hanem Konstantinápolyban székel, akkor a reform kiinduló pontjául a görög Keletet kell választani. E megfordított *bilaterális unilingualizmus*ssal Iustinianus egyben megtalálta a jogcímet arra is, hogy engedve a realitásnak — a spontán hellénizálódási tendenciának —, a görög nyelvet végleg birodalmi nyelvvé tegye, sőt a birodalom és a császár első hivatalos nyelvévé.

Ebből következően Bizáncban a rómaiságnak és a római múltnak már Iustinianus uralkodásától fogva nem volt kritériuma a latin nyelv. A latin nyelv leválasztása a rómaiság gondolatáról tehát elsősorban Iustinianushoz köthető, aki a görög nyelvű rómaiság eszményét először érvényesítette következetesen a hivatalos nyelvhasználatban a császár személyétől a fővároson át a birodalom „görög” része közigazgatásának teljes keresztmetszetéig. Ez döntő lépés volt ama bizánci elképzelés felé, hogy a rómaiságnak tulajdonképpen a görög nyelv is lehet alapja, sőt mivel magukat tartották a római állam egyetlen örökösének, a görög nyelv a feltétele az igazi rómaiságnak. Feltehető, hogy amikor később nyugatról olyan kritikák érkeztek a bizánci császárhoz, melyek szóvá tették, hogy a rómaiak császára nem is tud latinul,

⁴⁴ Vö. Procopius, Aed. 4,1,17.

⁴⁵ Elsősorban a Digesta anyagára gondolok: ebben megfigyelhette, hogy a nyugati latin területekre vonatkozó császári *rescriptumok* latin nyelvűek voltak, míg a keleti, görög területekre vonatkozóak görög nyelvűek, vö. például *Adamik B.*: i. m. 201.

⁴⁶ Iustinianus a közigazgatás átszervezésekor bizonyos területeken tudatosan principatuskori gyakorlatot újít fel. Praetorokat állít *Pisidia*, *Lycaonia*, *Thracia*, *Paphlagonia* (Nov. 24—26., 29., Kr. u. 535—537), proconsulokat *Cappadocia* (Nov. 30. Kr. u. 536) és *Armenia prima* (Nov. 31. Kr. u. 536) élére (*Palaestina* helytartója is proconsuli rangot kap), és e provinciákban újra egyesíti a polgári és a katonai közigazgatást, ugyanígy *Aegyptusban* is, míg *Arabia*, *Phoenice Libanensis* és *Palaestina* provinciákban külön marad a kétféle közigazgatás; egységes katonai közigazgatás alá helyezi *Caria*, *Cyprus*, *Insulae (Cyclades)*, *Moesia* és *Scythia* provinciákat (Nov. 50. Kr. u. 537); a senatust és a consulatust is régi minták alapján próbálja megújítani (Nov. 62. *Iohanni ppO*, címe *De senatoribus*, Kr. u. 537; Nov. 105. *Στρατηγῶ τῶ... κόμητι τῶν θεῶν λαγυτιῶνων*, címe *περὶ τῶν ὑπᾶτων*, latin fordítása is fennmaradt, Kr. u. 537.; a consuli hivatalt 541 után többé már nem töltötték be), vö. *Leopold Wenger*: Die Quellen des römischen Rechts. Wien 1953, 664. sk.

és éppen ezért nincs is joga a császári cím viselésére,⁴⁷ Bizánc uralkodói valószínűleg teljes értetlenséggel fogadták e kritikákat, hiszen számukra a rómaiság nyelvi kritériuma ekkoriban már csak a görög nyelv volt, s a latin már egy idegen kultúra és vallás szimbólumává vált. Mint ismeretes, a késő bizánci szerzőknél a *ῥωμαῖζειν* csak annyit tesz, hogy görögül beszélni, és *ῥωμιός* a görög nyelvben mindmáig a görög anyanyelvű embert jelöli.⁴⁸

⁴⁷ Mint ahogy I. Miklós pápa teszi ezt 865-ben III. Michael bizánci császárhoz írt levelében (Nicol. I. papae epist. 88 in MGH Reg. Ep. 6, 459.): *Iam vero, si ideo linguam Latinam barbaram dicitis, quoniam illam non intellegitis, vos considerate, quia ridiculum est vos appellare Romanorum imperatores et tamen linguam non nosse Romanam...*

⁴⁸ Vö. *Johannes Kramer*: Die Sprachbezeichnungen Latinus und Romanus im Lateinischen und Romanischen. Berlin, 1998, 92. skk. Itt köszönöm meg *Földi András*nak, hogy *Yaron* tanulmányát elérhetővé tette számomra, valamint *Rihmer Zoltán*nak értékes megjegyzéseit, és hogy figyelmembe ajánlotta és hozzáférhetővé tette *Honoré*, *Schindler*, *Wallinga* és *Wenger* műveit.